

Konflikter, konfliktmønstre og skriftlighet

MAGNE NJÅSTAD

The aim of the article is to discuss the nature and development of a political culture based on the concepts of ritual, mutuality and trust. The development of a more restricted, but also more predictable political culture is linked to the emergence of a popular literacy. The main aim is to look at the development in Norway c. 1300–1600 in a European context. The article maps the stages of popular resistance, from causes via legal and illegal forms of activism, to the aftermath and restoration of order. The article argues that these conflicts follow established patterns, and that the last stage is a stage of negotiations dressed as a ritual of re-establishing mutual trust. Finally, it is argued that the development of a popular, if limited, literacy in the late medieval period narrows the political “space” for both subjects and rulers, and thus increases a common understanding and acceptance of a set of political “rules”.

Innledning

Tema for denne artikkelen er konflikter og konfliktløsning mellom øvrighet og lokalsamfunn i senmiddelalderen, med hovedvekt på norske forhold. Artikkelen vil konsentrere seg om tre punkter: årsaker, forløp og løsninger på konflikter. Ut fra dette vil det være grunn til å reflektere rundt mønstre for konfliktforløp og politisk kultur med utgangspunkt i begrepene «ritual», «gjensidighet» og «tillit». En hypotese vil være at kombinasjonen av faste mønstre for konfliktforløp og -håndtering og en økt folkelig skriftlighet bidrar til å skape en politisk kultur som binder sammen øvrighet og undersåtter i en gjensidig akseptert politisk kommunikasjon.

Årsaker: Innenfor den norske historiografiske tradisjonen har konflikter mellom øvrighet og lokalsamfunn ofte vært grunnlagt i økt økonomisk press eller øvrighetens manglende respekt for norsk lov og sedvane, eventuelt en kombinasjon. Dette er en variant av et generelt europeisk bilde, der økonomiske pålegg og/eller embetsmisbruk har vært viktige drivkrefter for sosial og politisk uro.

Forløp: Veldig grovt kan vi si at eskalering er innom noen relativt faste stadier: For det første vil de lovlige måtene, da først og fremst supplikker, være et innledende stadium. Konflikter kan løses allerede på dette punktet i prosessen. Ulovlighetene

tok forskjellige former, fra nekting til åpne og voldelige opprør, og hvordan disse kan sies å være en del av en politisk kultur som deles av øvrighet og undersåtter, selv om den tidvis omfatter tilsynelatende store mengder vold og ulovligheter.

Løsning: Den siste, og viktigste, fasen er oppgjøret i etterkant. Her skulle gjensidig tillit gjenopprettes, og etter beste evne skulle også bruddet på gjensidigheten forklares, eller kanskje rettere sagt, bortforklars. Et viktig element ved et oppgjør, som gjerne tok form av et rettslig oppgjør, er at noen måtte få ansvaret for at gjensidigheten hadde brutt sammen.

Årsaker

I artikkelen «Nativism in late medieval Norway. Scrutinizing a theory» foretar Ian Grohse en gjennomgang av problematikken rundt årsaker til opprør i norsk senmiddelalder: – Var de utløst av skattekrav, eller var motstand mot fremmede fogder og andre øvrighetspersoner det dominerende trekket (Grohse 2017)? Artikkelen har delvis form av et oppgjør med en oppfatning at motstanden mot fremmede fogder har vært en drivkraft i den relativt omfattende politiske uroen og bondemotstanden, spesielt på 1400- og 1500-tallet. Tematikken har vært oppe spesielt i behandlingen av opprør og oppstander på 1400- og 1500-tallet, og vektleggingen av motstand mot ombudsmenn med liten forståelse for norsk lov og rett har en lang historiografi, som dels har sitt utspring i Ernst Sars' (1912: 117–124) oversiktsverk fra slutten av 1800-tallet. Det er imidlertid et viktig poeng hos Sars at uro ble utløst av en kombinasjon av skattekrav og mangel på respekt for norsk lov og rett fra embetsmennene.

Denne vektleggingen av utenlandske fogder og ublu eller ulovlige skattekrav som årsak til opprør, festet seg. Et eksempel er opprørene i Oslofjord-området på 1420- og 30-tallet, som gjerne har vært knyttet direkte til den unionspolitiske problematikken under Erik av Pommerns styre. Halvdan Koht (1926: 30) knytter oppstandene, både den svenske og den norske, til både nasjonale og sosiale forhold, dels direkte forbundet med de utenlandske fogdene: «... ålmugen vann alt på firehand ein siger: dei danske futane skulde vere ute or lande innan olsok ...». Men i løpet av opprørsperioden må det sosiale programmet vike for det nasjonale; den norske adelen blir sittende igjen som de reelle vinnerne etter oppgjøret. Kohts (1926: 2–3) temmelig programmatisk tolkning av bønders politiske handlingsmønster på 1400- og 1500-tallet knyttet han selv eksplisitt til en marxistisk klasseanalyse, men med en folkelig demokratisk og nasjonal ideologi som konsekvenser. Også Kohts samtidige kollega Oscar A. Johnsen (1919: 168–172), som sto ham temmelig fjernt politisk, delte synet på en politisk bondekultur som primært var skeptisk til fremmede embetsmenn. Nyere framstillinger av disse oppstandene har dels knyttet an til denne todelte ana-

lysen, men dels knyttet dem sterkere til den politiske utviklingen på unionsnivå, dels plassert dem tydeligere i forhold til regionens sosiale og administrative strukturer (Imsen 1997; Njåstad 2003: 59–146).

Mye av de samme analysene blir gjort når det gjelder uroen på 1490-tallet, knyttet til drapet på lensherren Arald Kane og fogden Lasse Skjold, eller opprøret mot unionsmonarken tidlig på 1500-tallet under ledelse av Knut Alvsson. Drapene har blitt tolket som utslag av misnøye med økonomisk press og disse enkelt-personenes framferd, mens oppstanden har dels blitt tolket inn i nasjonale eller unionspolitiske rammer (Koht 1926: 55–62; Johnsen 1919: 180–184; Njåstad 2003: 122–140).

Også når det gjelder de store opptøyene på 1500-tallet, for eksempel i Telemark på 1540-tallet og Trøndelag på 1570- og 90-tallet, har fremmede embetsmenn og kulturkonflikter vært en viktig forklaring, i kombinasjon med krav om nye eller økte skatter og andre ytelser, til dels av ulovlig karakter. Oppstanden i Telemark i 1540 har blitt forklart dels med en kulturkonflikt mellom telemarksbøndene og kongens bergmenn, dels med de utenlandske embetsmennenes framferd i etableringen av bergverket der (Telnes 1991; Veier-Olsen 2019). Også analyser av oppstandene i og uroen i Trøndelag på 1570- og 90-tallet legger vekt på lensherrens og fogdenes framferd, dels forklart med fremmed bakgrunn, men også her i kombinasjon med forskjellige økonomiske krav det ikke fantes hjemmel for (Koht 1926: 83–89; Njåstad 1994). Jørn Sandnes (1991: 92–107) har forklart dette med at motstand og konflikt i denne perioden hadde mest med mentalitet å gjøre – de utløsende årsakene lå ikke primært i etablerte skatter eller i en manglende rettskultur, men i kulturkollisjoner og nye krav.

Det er altså ikke vanskelig å belegge motstanden mot embetsmenn med en utenlandsk bakgrunn og manglende forståelse for norsk rettskultur empirisk. Grohses gjennomgang av primært 1400-tallmaterialet gir da også grunnlag for å trekke konklusjonen at aspektet med fremmede embetsmenn definitivt har vært et element, men han peker også på at dette har blitt gitt for mye vekt på bekostning av elementet av skatteopprør og skattemotstand, som har vært betydelig.

Det som kommer klart fram, er at dette ikke er et enten-eller, men et både-og, hvor det er mulig å diskutere fordelingen av elementene, både i hvert enkelt tilfelle av motstand og generelt i perioden. Det faller utenfor denne artikkelens rammer, men vi kan legge til grunn at i tilfellene både av skatteoppstander og konflikter sentrert rundt personlig framferd (eller gjerne kombinasjonen) ligger det en argumentasjon til grunn som handler om brudd på sedvane og gjensidige forpliktelser, enten de foreligger i form av krav uten hjemmel, i måten kravene blir fremmet på, eller gjerne

en kombinasjon. Dikotomien skatt eller brudd på sedvane er kanskje kunstig, men den viser hvor skoen trykker, hva som var viktige årsaker til det vi kan kalle politisk uro. Det som også er et viktig element å holde fast ved, er at det som ligger som et grunnleggende element, uansett, er at uro oppstår med bakgrunn i et opplevd eller påstått brudd i gjensidige forpliktelser og lojalitet. Gjensidighet og tillit er altså grunnleggende elementer i forholdet mellom øvrighet og undersåtter, og rokkes disse, kan uroen bryte løs på den ene eller andre måten.

Grohse peker på en spesifikk norsk kontekst i sin diskusjon, men elementer av den kan ha overføringsverdi til andre områder. Debatten rundt ombudsmenn uten forståelse for regionale eller nasjonale lovverk, skikker og sedvaner har dels bakgrunn i problemkomplekset «Norges nedgang», med vekt på mangelen på egne norske forvaltningsorganer, en kongemakt med base utenfor rikets grenser og det innenrikske aristokratiets utfordringer med å hevde seg overfor denne kongemakten eller sikre seg ombud på vegne av den (Imsen: 2002: 45–57). Disse spesielle omstendighetene skygger kan hende for et generelt fenomen: At lokale embetsmenn har vært uten lokaltilknytning eller forståelse, og at deres lojalitet primært har ligget hos oppdragsgiver, ikke lokalsamfunn. Dette har ført til at mye av både bondemotstanden og andre politiske konflikter har hatt sin basis i rettslig argumentasjon, den har vært rettet mot det som har blitt framstilt som fremmedes brudd på rett og sedvane (Blickle 1998: 58–65; Bierbrauer 1980: 28–34; Cohn 2008: 103–105; 143–144). Likevel kan det se ut til at dette fenomenet har vært relativt framtreddende i Norge, og at utløsende årsaker i andre deler av Europa i større grad har vært knyttet til økonomiske krav av forskjellige slag (Opsahl 2013; Opsahl 2017; Schulze 1982a: 26–29). Ikke minst har det vært en gyldig argumentasjon i rikspolitiske krisesituasjoner, som på 1430-tallet eller ved tronskiftet i 1449–50, å peke på innenlandsk kontra utenlandsk forvaltning og innfødte kontra fremmede embetsmenn (Opsahl 2008). Et viktig poeng er også at mange av konfliktene i det kontinentale Europa hadde en religiøs dimensjon, både fordi den kunne være rettet mot kirkelige institusjoner, og fordi argumentasjonen, både i den lovlige og eventuelt ulovlige fasen av konflikten, kunne være religiøs, ikke minst i de tyske opprørene på 1520-tallet.¹ Dette finner vi i svært liten grad i de nordiske opprørene i senmiddelalderen. Samuel Cohn (2008) har også påpekt at det finnes et element av det vi kan kalle rent politisk motiverte oppstander og opprør, der det primære målet er å redusere eller fjerne økonomiske privilegier for personer eller grupper, eller rett og slett rettet mot makten i seg selv ved at maktutøvelse og økonomisk urettferdighet kobles sammen. Cohns analyse baserer seg på både byrevolter

¹ I forskningstradisjonen omkring den tyske bondekrigen har det vært et poeng å skille mellom «Alte Recht» og «Göttliche Recht» som årsak og retorikk. Dikotomien ble utarbeidet av Günter Franz (Franz 1933). Se også Blickle 1998: 70–86.

og bondeoppstander, primært i Italia, Flandern og det sørlige Frankrike. Igjen kan vi se at dette aspektet er i mindre grad tilstedeværende i Norden.

Hovedpoenget kan ligge fast, nemlig at uro og konflikter kan utløses av både upopulære skatter eller pålegg hvor legitimiteten betviles, eller av framferden til embetsmenn som ikke kjenner eller respekterer lokale skikker og rettigheter.

Forløp for konfliktene

Grovt sett kan vi kategorisere konfliktforløp i to grupper: Lovlige og ulovlige former, hvor de siste gjerne følger etter de første. Lovlige former for motstand dreier seg først og fremst om kommunikasjon. Det dreier seg om å framføre klagemål på forskjellig vis, muntlig eller skriftlig.

LOVLIGE FORMER

Lovlige former dreier seg i stor grad om påvirkning gjennom framføring av klagemål, eller gjennom deltakelse i representative forsamlinger, det vil i all hovedsak si stenderforsamlinger. Denne siste muligheten er i liten grad mulig i de nordiske landene.

Retten og muligheten for å kunne framføre klagemål overfor øvrigheten var en integrert del av de politiske strukturene i de fleste deler av Europa, og ble gjennom senmiddelalder og tidlig nytid gjenstand for en økende formalisering og skriftliggjøring. Fenomenet er mangslungent, både i form og i hvordan de fungerte innenfor forskjellige politiske enheter. Generelt kan vi peke på noen hovedtrekk i variasjonene: Klagemålene kunne være kollektive, på vegne av en større gruppe mennesker, eller enkeltindividers bønneskriver eller klager. De kunne være rettet til øvrigheten som sådan – fyrsten, rikets råd, et byråd eller en stenderforsamling, eller de kunne være rettet til en enkelt embetsperson som kunne påvirke et saksforhold.

Innenfor en tysk kontekst er skillet mellom de kollektive supplikkene rettet til fyrste eller stenderforsamling, *gravamina*, og petisjoner eller bønneskriver om enkeltsaker fra enkeltpersoner relativt klart (Würgler 2001: 14–19). Forskjellen ligger både i om det er et kollektiv eller et individ som framfører sin(e) sak(er), men også i om saken skal løses ved at lov og rett følges, eller ved enn nådehandling fra øvrigheten. Retten til å framføre *gravamina* kunne være hjemlet i lovs form og bidro til å konsolidere lokalsamfunnet som politisk aktør overfor øvrigheten (Fuhrmann, Kümin & Würgler 1998: 291–296). Et viktig poeng er imidlertid at de kollektive supplikkene ofte ser ut til å ha representert bare deler av allmuen, og gjerne i konflikt med andre deler av befolkningen (Würgler 2001: 22–25). Konflikten kom da ofte inn i et spor hvor vi like gjerne kan kalle det en intern lokalsamfunnskonflikt, som måtte løses utenfra. Vi kan se dette samme fenomenet i norsk sammenheng, eksempelvis i Jemt-

land på 1340-tallet. Da ble et viktig aspekt av en konflikt mellom den lokale fogden og deler av allmuen om representanter for allmuen har misbrukt landskapsseglet på en supplikk deler av lokalsamfunnet ikke har kjent til (Njåstad 2003: 161–170, Orning 2010: 271–275).

I en norsk sammenheng kan vi også til en viss grad gjøre et tilsvarende skille mellom kollektive supplikker og enkeltpersoners klagemål eller bøneskriv som mellom gravamina og petisjoner (Njåstad 1994: 81–86). Vi kan også se at undersåttenes rett til å framføre supplikker ble regulert i økende grad (Supphellen 1978; Rian 2014: 158–164). Likt det tyske området kan vi også se at supplikker ble rettet til kongen, kongens råd eller utvalg av kongens råd med omfattende fullmakter. I senmiddelalderen kan praksisen se noe tilfeldig ut, kanskje dels på grunn av kongemaktens plassering utenfor riket og det norske riksrådets varierende politiske handlingsevne. Fra 1500-tallet ble supplikkvirksomheten i økende grad knyttet til kongelige kommisjoner eller riksrådsutvalg; herredager, eventuelt kongen direkte (Imsen 1982; Nissen 1996; Skogen 2016). Over tid ble også supplikkvirksomheten regulert i en slik retning at den svekket både undersåttenes initiativrett og mulighetene for å framføre kollektive klagemål (Rian 2014: 158–164). I stedet ser vi en utvikling mot en i større grad individuell og sterkt regulert og beskåret supplikkinstitusjon, altså det som Andreas Würgler (2001: 15) i en tysk sammenheng karakteriserer som supplikker som «hoped for acts of grace by the addressees». Denne utviklingen er knyttet til utviklingen av en sterk og sentralisert statsmakt med både ønsker om og evne til å kontrollere undersåttenes kommunikasjon. I en tidligere fase kan en i like stor grad peke på at det å fange opp undersåtters klagemål var en viktig del av statens/kongens muligheter for å kontrollere egen forvaltning (Njåstad 1994; Njåstad 2003; Kümin & Würgler 1997; Schulze 1982a: 37–40).

Klagematerialet fra Jemtland på 1400- og 1500-tallet kan stå som eksempel på hvordan supplikkinstitusjonen fungerte i denne perioden (Njåstad 2003: 179–196). I en omfattende supplikk fra allmuen fra 1420, som har gått tapt, men hvor kongens svar er bevart, ser vi det vi i og for seg kan kalle det vanlige mønsteret vi har behandlet ovenfor: De to hovedelementene i supplikken er økonomiske pålegg som oppfattes som ulovlige, og fogdens framferd i hvordan han krever disse inn (JHD I 169). Det samme gjelder en tilsvarende supplikk fra 1498, som i stor grad dreier seg om de samme punktene (JHD II 246). Tidlig i 1530-årene sendte jemtene supplikker til både erkebiskopen i Nidaros og til kongen i forbindelse med de kaotiske politiske forholdene i regionen (DN XIV 680, 689). I begge supplikkene klages det over økonomiske tyngsler som oppfattes som ulovlige, i den ene, til kongen, klages det over fogden, mens Olav Engelbrektssons fogd får gode skussmål fra allmuen i supplikken

som ble sendt til ham. I 1536 klages det spesifikt over hvordan lensherren Vincens Lunge hadde disponert krongodset i lenet (DN XIV 747). I 1540 finner vi igjen en klage til Christian 3., med den dobbeltheten vi kjenner så godt: Ulovlige økonomiske pålegg i kombinasjon med voldsom framferd av fogden (DN XXII 435). Samtidig ser vi også at i de tilfellene der enkeltpersoner har ønsket å få løst personlige konflikter med øvrigheten, har det norske riksrådet, eller et utvalg der en eller flere medlemmer av riksrådet utgjorde kjernen, vært en mulig øvrighet å henvende seg til. Erkebiskopen i Trondheim, supplert med andre riksråder, eventuelt rådmenn i byen, har da fungert som øvrighetsinstans. Et eksempel er bonden Nils Olsson, som lå i klammeri med fogden Peter Helsing i årene 1513–15 om en jordeiendom. Saken ble løst ved at den ble løftet ut av lokale rettsfora og skutt inn for erkebiskopen, assistert av rådmenn i Trondheim. Erkebiskopen leide i tillegg ut en symbolsk eiendom til bonden for å gi ham beskyttelse som jorddrott (JHD II 365, 373, 374).

Supplikkene i Jemtland på 1400- og 1500-tallet ble ikke etterfulgt av oppstander eller opprør fordi kongen i alle tilfellene grep tak i sakene det ble klaget over, og lovet å rydde opp i det. Tilsynelatende skjedde dette også. I 1420 ble fogden forflyttet til et annet område, hvor han for øvrig nokså fort kom opp i konflikter med sine bønder igjen, og endte med å bli drept av dem. I 1498 ser vi ikke tegn til videre uro etter at kongen har kommet jemtene i møte med deres klager over avgifter og fogd. Supplikkene fra reformasjonstiåret er det mer uklart om ble fulgt opp; maktforholdene i regionen var til dels uklare i perioden fordi de inngikk i den til dels intense konflikten mellom Olav Engelbrektsson og Vincens Lunge i årene 1528–36. Klagen over fogden i 1540 ser imidlertid ut til å ha blitt fulgt opp på den måten at fogden mistet sitt embete (Bromé 1945: 71).

ULOVLIGE FORLØP

Ulovlige former for konflikter kan være opptøyer, som dels kan være av voldelig karakter, eller store, omfattende nektingsaksjoner av forskjellig slag, først og fremst knyttet til skatt og tjenester. På et eller annet sted i forløpet kan det komme til eskalering av konflikter fra lovlige former til et brudd på spillereglene. Årsakene til dette kan være sammensatte. En åpenbar årsak er at klager og lovlige framgangsmåter ikke førte fram, men i stedet ble møtt med reaksjoner som kan ha tendert mot overreaksjon, eller med andre ord at gjensidigheten i den politiske kommunikasjonen ble brutt. Alternativt kan allmuen ha fulgt forskjellige strategier parallelt, der de ulovlige aksjonene har blitt dominerende og bidratt til eskalering. Det er altså snakk om både glidende overganger og tidvis også parallelle aksjonsformer.

I det tyske området har forskere som Peter Blickle, Peter Bierbrauer og André Holenstein undersøkt stadiene i forskjellige opprør og konflikter. De peker på at det avgjørende punktet er der aksjonene tipper over fra det lovlige til det ulovlige, ofte er knyttet til det vi kan kalle et edsbrudd, eller at undersåtter nekter å avlegge en ed eller å hylle øvrigheten (Bierbrauer 1980). Eden eller hyllesten er å betrakte som en formalisering av gjensidighet, og når prosessen ikke ble gjennomført, for eksempel ved et øvrighetsskifte, eller at undersåttene sier seg fri fra lydighetseden fordi de mener øvrigheten har brutt den gjensidige forpliktelsen, da eksisterer det ikke lenger en felles forståelse av de politiske spillereglene (Holenstein 1991: 389–432). Et slikt brudd kunne føre til forhandlinger, gjerne i regi av en høyere øvrighet enn den som var involvert i konflikten. Dette kunne, spesielt fra 1500-tallet av, være keiseren, eller det kunne være på lavere nivå (Bierbrauer 1980: 59–61; Schulze 1982b). Første fase av ulovlige aksjoner kunne også være preget av passivitet – rett og slett å la være å betale avgifter, tiende eller skatt. I et eksempel fra Triberg i Schwarzwald peker Claudia Ulbrich for eksempel på at i det store flertallet av 14 større konflikter mellom øvrighet og undersåtter som fant sted i regionen fra slutten av 1400-tallet til midten av 1700-tallet, artet seg som nettopp nektingsaksjoner. Bare på 1520-tallet, som en del av den tyske bondekrigen, var konfliktene av voldelig karakter (Ulbrich 1980: 199–203). Men i enkelte tilfeller kunne altså de passive formene eskalere og slå over i aksjoner der skadeverk og vold var sentralt.

Også i Norden ser vi den samme type eskalering – lovlige former for politisk aktivisme kan bli erstattet av ulovlige dersom de lovlige ikke fører fram. I 1424–25 finner vi en mindre oppstand i Rakkestad, der bøndene jaget fogden sin ut av området (Imsen 1997; Njåstad 2003: 101–105). Denne aksjonen kom etter at det hadde vært sendt klager (DN II 680, 681, 683). Det dårlige forholdet mellom fogd og allmue rullet videre, med en blanding av klager, trusler og aksjon før det roet seg. Når bøndene i Trøndelag på 1570-tallet gikk til store skattenektingsaksjoner, og fysisk hindret fogden og hans følge i å reise i lenet, dels med vold, så skjedde det etter mislykkede klageaksjoner over fogder og lensherre (Njåstad 1994). Et par tiår senere førte derimot klagevirksomheten i det samme området mot den samme lensherren, Ludvig Munk, fram, på den måten at kongen sendte et utvalg av det danske riksrådet til lenet for å undersøke forholdene på bakgrunn av innsendte supplikker. Det samme finner vi i Agder på 1500-tallet, der lensherren Erik Munk (ikke i slekt med Ludvig) ble avsatt etter klagemål framført mot ham (Koht 1926: 96–98).

I det tyske området har vi sett at overgangen fra lovlige til ulovlige former for konfliktforløp kunne skje ved hyllingsnekt eller edsnekt. I skandinavisk sammenheng har Sari Nauman (2017) undersøkt politiske eder og hvordan de fungerte i kon-

fliktsituasjoner mellom øvrighet og allmue i Sverige i tidlig nytid. Hun peker på at et viktig poeng med eden og edsbruddet i en konfliktsituasjon ikke går på å nekte å inngå en ed, men å definere i etterkant hvem som har brutt eden, og dermed sitter med ansvar for at konflikt har blitt utløst. Hennes undersøkelse dekker primært eder avgitt i forbindelse med kongekroninger, eller at en erobret provins sverger ed til sin nye hersker. Edsbrudd ser dermed ikke ut til å spille samme rolle i en nordisk sammenheng som i det tyske området – å definere edsbruddet er snarere et ledd i løsningen av konflikten.

Løsning

Et opprør eller en oppstand lykkes, overflatisk sett, aldri. Øvrigheten vil alltid vinne og i stor grad definere rammene for hvordan etterspillet skal foregå. Det som er et poeng her, er at disse ulovlige aksjonene kom etter at lovlige aksjoner ikke hadde ført fram, og at vi må si at det på et visst tidspunkt kommer til et tilsynelatende brudd på spillereglene. Det er en gjensidighet som er brutt, og mye av etterspillet for en slik aksjon dreier seg om å definere hvem som skal sitte med svarteper – hvem som er ansvarlig for bruddet i gjensidig tillit. Implisitt i dette ligger at noen må straffes for at normaltilstanden skal gjenopprettes. Noen må miste hodet for at alle skal redde ansikt. Det er to syndebukker som peker seg ut. Den ene er oppstandens ledere. Den andre er øvrighetspersoner.

De lokale lederne er som regel folk vi finner igjen som lokale ressurspersoner i mange sammenhenger. Det kan være, i norsk sammenheng, lagrettemenn, nemdemenn, velstående bønder (Njåstad 1996; 2003: 230–232). Det kan i de tyske områdene være lokale ledere på landsbynivå, og igjen: velstående bønder. Det er disse som har forledet bøndene til opprør, og som må stå til rette for de ulovligheter som har blitt begått (Bierbrauer 1980: 35–37). Hvordan lokalsamfunnet ellers straffes, kan variere – det kan være bøter, det kan være en pålagt fast årlig straffeavgift, det kan være reprimander (Würtz Sørensen 1988: 42–43). Det viktigste er at prosessen lukkes, at noen tar straffen, og at gjensidig tillit deretter gjenopprettes.

Alternativet er at en lokal ombudsmann straffes. Her vender vi tilbake til fogden – også fogden kan leve farlig, ikke minst dersom det er hold i klagen mot ham og et senere opprør blir rettet mot ham. En overordnet – fyrste, lensherre – kan legge skylda for et kommunikasjons- og tillitsbrudd på en utro tjener, og gjenopprette gjensidig tillit ved å straffe denne personen på en eller annen måte. Denne typen reaksjon kan også slå tilbake på personer høyt oppe i systemet, som lensherrene selv. Som et eksempel på dette, kan vi se på det rettslige oppgjøret med lensherren Ludvig Munk i 1597. Etter to embetsperioder i Trøndelag med omfattende uro, både i lovlige

kanaler og på ulovlig vis med en viss bruk av både obstruksjon og vold, ble lensherren stilt til ansvar i en omfattende rettslig prosess som gikk over flere uker, og hvor flere titalls misforhold tilskrevet lensherren og hans fogder ble behandlet. Resultatet var avsettelse av et flertall av fogdene i lenet, og at lensherren selv ble erklært uskikket til å inneha embeter på vegne av kongen. Her var det kongens mann som ble ofret i oppgjøret (Njåstad 1994: 139–140).

Opgjørene etter en ulovlig aksjon er på mange måter et narrespill eller et be- drageri alle parter er innforstått med. For at normaltilstanden skal gjenopprettes, må noen ofres. Det er åpenbart at oppstandsledere står først i køen. Dersom disse ikke straffes, eller ikke straffes hardt nok, kan det føre galt av sted. Et eksempel på det er etterspillet etter drapet på fogden Lasse Skjold på Romerike i 1497. Det rettslige opp- gjøret i etterkant av drapet var oppsiktsvekkende mildt, så mildt at fogdens patron, lensherren Knut Alvsson på Akershus, dels la dette til grunn for sin feide og senere opprør mot kongen og hans fremste mann i Norge, Henrik Krummedike (Njåstad 2003: 126–128). Den konflikten hadde kanskje eskalert uansett, men la oss kalle det et skjevt oppgjør ettersom denne oppstanden inngikk i det.

Ritualer, tillit og skriftlighet

Konfliktløsning, og i og for seg også konflikter, fulgte som vi har sett, til dels ganske fastlagte mønstre. Det kan være fruktbart til en viss grad å se «rituelle» aspekter ved prosessene. Gerd Althoff har utforsket begrepet og fenomenet «ritual» når det gjelder forskjellige former for politiske relasjoner, inkludert konflikter og konfliktløsning, i europeisk middelalder. Althoff (2004: 67–90) undersøker i stor grad tidlig- og høy- middelalder, og forholdet mellom fyrstemakt/kirkemakt og aristokrati er sentralt. Observasjonene er likevel interessante i en større sammenheng, fordi de fanger inn vesentlige trekk ved det vi kan kalle «førstatlige» eller «tidligstatlige» samfunn, der politiske relasjoner samtidig i høy grad er personlige relasjoner. Det betyr at begreper som vennskap, i en viss rituell forstand, også kan bringes inn som en del av den po- litiske kulturen og strukturen. Et viktig poeng hos Althoff (2004: 141–144) er den fleksibiliteten som ligger i denne politiske kulturen. Ritualene ligger i og for seg fast og er ikke nødvendigvis veldig fleksible, men de er en fasade, og bak fasaden kan det foregå utstrakte, reelle forhandlinger. Denne analytiske tilnærmingen, hvor vennskap og rituelle former for politiske allianser, overenskomster og konfliktforløp kan også anvendes på et skandinavisk materiale spesielt for perioden opp mot og i høymid- delalderen (se f.eks. Orning 2004; Sigurðsson 2010; Hermansson 2009). Althoffs analyser dreier seg som sagt i stor grad om relasjoner mellom toppene innenfor verds- lige og kirkelige makthierarkier, men berører også fenomenet «hylling» i en noe

bredere sammenheng, forstått som undersåttenes hylling av sin øvrighet når det gjelder senmiddelalderen. I denne sammenhengen involverer maktritalet større grupper enn det snevrere hersker–aristokrati-forholdet (Althoff 2003: 171–177).

Et kjernepunkt i denne forståelsen av ritualer som politisk arena og virkemiddel, er gjensidighet. Gjensidighet kan tolkes som tillit eller som forpliktelser. I det førstatlige og dels førskriftlige samfunnet blir eden og edsavleggelsen som ritual av avgjørende betydning som et redskap for å binde forskjellige politiske aktører sammen i et fellesskap (Hermansson 2009: 113–121; Cheyette 2004). Et spørsmål er om man skal betrakte eder og edsavleggelse som så bindende at de kan karakteriseres som kontraktmessige forhold, eller om dette er en anakronistisk tilnæringsmåte. Fredric Cheyette er temmelig kategorisk i sin avvisning av troskapseder som kontrakter: «Anyone who has read through medieval charter collections knows, however, that oaths of fidelity were not contracts. They have not the slightest verbal similarity to the contracts that fill our cartularies» (Cheyette 2004: 259). Likevel kan det være grunn til å stille spørsmålet om dette er en statisk situasjonsbeskrivelse – endrer denne politiske kulturen, preget av et uformelt forhandlingsrom bak ritualiserte former, seg i løpet av senmiddelalderen i retning av klarere definerte gjensidige forpliktelser?

En innfallsvinkel for å studere dette er å se på politiske eder, som jo bør være et godt eksempel på gjensidig forpliktelse. Sari Nauman (2017: 70) peker i sitt arbeid om politiske eder i Sverige i perioden fra 1520 til 1720 på at et nøkkelbegrep rundt dette fenomenet er «tillit», og at dette tillitsbegrepet gir et relativt stort spillerom for både hersker og undersåtter på 1500-tallet ettersom kroningsedene og lydighetesedene er rundt formulert, dels ikke skriftfestet på 1500-tallet. Tillit forutsetter troverdighet, både fra hersker og undersåtter, altså at undersåtter kan stole på herskerens gode intensjoner og evne til å gjennomføre dem, og at herskeren på sin side kan stole på undersåttenes lydighet. Disse begrepene er ikke reelle på den måten at hersker og undersåtter faktisk tror på dem, men de gir et spillerom i konfliktsituasjoner, hvor de kan brukes både til symbolske brudd, men også brukes i den viktige sluttfasen – oppgjøret og gjenopprettelsen av tillit og gjensidighet. Vi ser her en variant av faste ritualer som fasade, og reelle forhandlinger eller kamp om å definere prosessen bak fasaden. Gustav Vasa skriver på begynnelsen av 1540-tallet i en vanskelig opprørssituasjon til bøndene at han stoler på dem, fordi de er bundet til ham ved ed, samtidig som han skriver til sine embetsmenn at de ikke skal stole på bøndene. Når en oppstand eller et opprør foregår, blir mye av retorikken sentrert rundt hvem som er edsbrytere, hvem som har brutt gjensidigheten og tilliten. I svensk sammenheng er det jo litt spesielt at i tilfellene Erik 14. og Sigismund er det kongen

som blir sittende med svarteper i dette spillet overfor kongelige brødre med adelsfraksjoner, men poenget er uansett det samme: Tilliten må gjenopprettes, og det er dette som er det viktigste i fasen etter at et opprør eller en oppstand har mislyktes (eller eventuelt lyktes).

Nauman (2017: 18–20) er lite villig til å bruke et kontraktsbegrep for å fange inn dette gjensidige tillitsbegrepet. Jeg er likevel tilbøyelig til å hevde at en økt skriftlighet, både ved at skrift i større grad brukes i et konfliktforløp, og at en større del av befolkningen tar del i en skriftlighetskultur, i økende grad binder partene i et konfliktforløp. Vi kan anse at politiske handlinger har et visst rituelt preg ved at de følger faste mønster. Vi ser også at dette aspektet av ritualer er en fasade for et forhandlingsrom som er temmelig stort. Men hva skjer med dette forhandlingsrommet når større deler av konfliktforløp nedfeller seg skriftlig, i form av supplikker, klagemål, vitnemål, domsavsigelser og forordninger? Det er ikke unaturlig å se for seg at dette forhandlingsrommet blir begrenset, eller formalisert og mer forutsigbart. Man kan dermed se for seg at utviklingen av gjensidighet og tillit er en prosess som foregår i et over tid snevrere og klarere definert politisk rom.

Et springende punkt her er i hvor stor grad større deler av befolkningen deltar i en skriftkultur. I en snever forstand kan en kanskje si at skriftlighet er et elitefenomen, knyttet til kirkelige sentra eller kongelig administrasjon.² Bjørn Poulsen (2007) peker likevel på et viktig fenomen i sin analyse av skriftlighet hos danske bønder på 1400-tallet: I økende grad deltar bønder i en skriftlighet som først og fremst dreier seg om økonomi, regnskap og transaksjoner. Kan hende er den reelle forståelsen av skrift begrenset, men virker likevel regulerende på aktørene. Et viktig poeng, som peker ut over en avgrenset, økonomisk orientert skriftlighet, er at «Denne litteralitetens spredningsprosess er med til at betegne, at samfundet var blevet mindre aristokratiske end i højmiddelalderen, ja, formentlig betød den lokale sfæres øgede skriftkompetance, at disse samfund bedre kunne artikulere sig i forhold til samfundets øvre sfærer, Breve var med til at skaffe øget autonomi for menigmand» (Poulsen 2007: 413). Denne økte skriftligheten har i norsk sammenheng blitt godt belagt av Jan Ragnar Hagland (2005). I en gjennomgang av norsk brevmateriale fra perioden ca. 1350–1500 peker han på at omfanget av og språkføringen i denne typen materiale peker mot en «litterariseringsprosess» som har omfattet lokale segleiende eliter i forskjellige former for lokal offentlighet. I tillegg kommer spor av det som omtales som «lekmannsliteracy» ikke nødvendigvis knyttet til dette sjiktet (Hagland 2005: 104–110). Det er, som Poulsen også peker på, ikke nødvendigvis snakk om en avansert, normert skriftlighet. Men samtidig peker Hagland på at brevaterialet

² Arnved Nedkvitne definerer i praksis «literacy» slik. Nedkvitne 2004.

peker mot en dreining fra en muntlig til en skriftlig kultur, der det i økende grad framgår at transaksjoner – kjøp, arv, salg – er dokumentert skriftlig.

Kanskje vi kan se en sammenheng mellom en økt skriftlighet og en allmue som i økende grad benytter seg av denne skriftligheten i sin kommunikasjon med øvrigheten. Jemtland, som vi har vært inne på flere ganger, kan være et eksempel på dette. Vi har sett at allmuen her relativt ofte kommuniserer skriftlig med konge eller lensherre fra midten av 1300-tallet. Samtidig ser vi i regionen en omfattende skriftlighet av den arten Poulsen og Hagland skisserer, knyttet til arv og andre former for eiendomstransaksjoner eller -avklaringer (Larsson 2010). Hagland knyter da også begrepet «lekmannsliteracy» nettopp til en slik konfliktsituasjon og dokumentene rundt den, nemlig drapet på Lasse Skjold i 1497 og oppgjøret etterpå (Hagland 2005: 98–102).

Denne økte graden av skrift, både fra lokalsamfunn og øvrighet, kan på den ene siden peke på en politisk kultur, der lokalsamfunn og undersåtter har en grad av forutsigbarhet og påvirkningsmulighet i konfliktforhold med øvrigheten. Men den peker også mot en utvikling der handlingsrommet snevres inn på undersåttenes bekostning, fordi den andre parten – øvrigheten – behersker dette rommet langt bedre, og dermed har en klarere definisjonsmakt. Denne prosessen faller imidlertid utenfor denne artikkelens rammer.

Oppsummering

De viktigste øyeblikkene i en konflikt mellom øvrighet og bondesamfunn er for det første det øyeblikket et lokalsamfunn oppfatter at øvrigheten både bryter dette tillitsforholdet, og at den ikke har til hensikt å gjøre noe med det, og for det andre og viktigste, når tilliten skal reforhandles og gjenopprettes, etter at oppstanden eller opprøret er slått ned. Dersom disse fasene av en konflikt er skriftliggjort, og det i en skriftkultur som på forskjellig vis deles av partene i konflikten, vil det være riktig å kunne si at dette har et sterkere preg av en bindende kontrakt. Imidlertid er det kanskje slik at det ene ikke utelukker det andre – et tillitsforhold, enten vi er i en sterkt utviklet skriftlig kultur eller ikke, har et element av kontrakt, av gjensidig binding. Men vi kan kanskje hevde at økt skriftlighet og økt deltakelse i skriftkultur øker elementet av kontrakt og definerer klarere hva den gjensidige tilliten består i. Det innebærer at både undersåtter og styrende er klarere bundet, og har et snevrere handlingsrom.

Bibliografi

KILDER

- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. I–XXIII, Red. C.C.A. Lange et al. Christiania/Oslo, 1841–2011.
JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, I–III. Red. K.-E. Löfqvist et al. Östersund, 1943–1995.

SEKUNDÆRLITTERATUR

- ALTHOFF, Gerd. 2003. *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*. Darmstadt: Primus Verlag.
———. 2004. *Family, friends and followers. Political and social bonds in early medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
BIERBRAUER, Peter. 1980. “Bäuerliche Revolten im alten Reich. Ein Forschungsbericht”. I Peter Blickle, Peter Bierbrauer, Renate Blickle og Claudia Ulbrich, *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, 1–68. München: Verlag C.H. Beck.
BLICKLE, Peter. 1988. *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300–1800*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte, Band 1. München: R. Oldenbourg Verlag.
———. 1988. *Der Bauernkrieg. Die Revolution des Gemeinen Mannes*. München: Verlag C.H. Beck.
BROMÉ, Janrik. 1945. *Jämtlands och Härjedalens historia. Andra delen 1537–1645*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
CHEYETTE, Fredric L. 2003. “Some reflections on Violence, Reconciliation, and the Feudal Revolution”. I Warren C. Brown & Peter Górecki (red.), *Conflict in Medieval Europe. Changing Perspectives on Society and Culture*, 243–264. Aldershot/Burlington: Ashgate.
COHN jr., Samuel. 2008. *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200–1425*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
FRANZ, Günther. 1984 [1933]. *Der deutsche Bauernkrieg*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
FURHMANN, Rosi, Beat KÜMIN & Andreas WÜRGLER. 1998. “Supplizierende Gemeinden. Aspekte einer vergleichenden Quellenbetrachtung”. *Historische Zeitschrift, Beihefte 25: Gemeinde und Staat in Alten Europa*, 267–323.
GROHSE, Ian Peter. 2017. “Nativism in Late Medieval Norway: Scrutinizing a theory”. *Scandinavian Journal of History* 42: 219–244.
HAGLAND, Jan Ragnar. 2005. *Literacy i norsk seinmellomalder*. Oslo: Novus.

- HERMANSSON, Lars. 2009. *Bärande band. Vänskap, kärlek och bröderskap i det medeltida Nordeuropa, ca. 1000–1200*. Lund: Nordic Academic Press.
- HOLENSTEIN, André. 1991. *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800–1800)*. Stuttgart/New York: Gustav Fischer Verlag.
- IMSEN, Steinar. 1982. “Norske ad hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV”. I Steinar Imsen & Gudmund Sandvik (red.), *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre*, 131–144. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1997. “Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Erik av Pommern”. *Vestfoldminne*, 60–74.
- . 2002. *Noregs nedgang*. Oslo: Samlaget.
- JOHNSEN, Oscar A. 1919. *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- KOHT, Halvdan. 1926. *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- KÜMIN, Beat & Andreas WÜRGLER. 1997. “Petitions, *Gravamina* and the early modern state: local influence on central legislation in England and Germany (Hesse)”. *Parliaments, Estates & Representation* 17: 39–60.
- LARSSON, Gabriela Bjarne. 2010. *Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*. Stockholm: Institutet för Rättshistorisk Forskning.
- NAUMAN, Sari. 2017. *Ordens kraft. Politiska eder i Sverige 1520–1718*. Lund: Nordic Academic Press.
- NEDKVITNE, Arnved. 2004. *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Turnhout: Brepols.
- NISSEN, Harald A. 1996. “Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommissjonen i Trondheim len 1632”. Hovedoppgave. Trondheim: NTNU.
- NJÅSTAD, Magne. 1994. “Bondemotstand i Trøndelag 1550–1600”. Hovedoppgave. Trondheim: UNIT/AVH.
- . 1996. “... bønder som fører bønder’. Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550–1600”. *Heimen* 33: 207–220.
- . 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1530*, Trondheim: NTNU.
- OPSAHL, Erik. 2008. “Conflict and alliance. The question of a national kingdom – political attitudes of Norwegian gentry and farmers in the late middle ages”. *Scandinavian Journal of History* 33: 161–182.
- . 2013. “Water or beer? Anti-German sentiments in Scandinavia in the late middle ages. The case of Norway” I Lars Bisgaard, Lars Boje Mortensen og Tom

- Pettitt (red.), *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300–1500*, 73–90. Odense: University Press of Southern Denmark.
- . 2017. “Norwegian identity in the late middle ages, regional or national?” *Frümittelalterliche Studien* 51: 449–460.
- ØRNING, Hans Jacob. 2004. *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. Oslo: Unipub.
- . 2010. “Det rettsantropologiske perspektivet og staten: konfliktløsning og byråkratisering i høymiddelalderen”. I Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermansson (red.), *Gaver, ritualer og konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*. Oslo: Unipub.
- POULSEN, Bjørn. 2007. “Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen”. I Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.), *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, 381–414. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- RIAN, Øystein. 2014. *Sensuren i Danmark-Norge. Villkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SANDNES, Jørn. 1991. *Kniven, ølet og øren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SARS, Ernst. 1912 [1877]. *Udsigt over den norske historie historie. Tredie del. Samlede Værker*, bind 2. Kristania/Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel.
- SCHULZE, Winfried. 1982a. “Europäische und deutsche Bauernrevolten der frühen Neuzeit – Probleme der vergleichende Betrachtung”. I Winfried Schulze (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, 10–60. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- . 1982b. “Die veränderte Bedeutung sozialer Konflikte im 16. und 17. Jahrhundert”. I Winfried Schulze (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, 276–308. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- SKOGEN, Eivind. 2016. “Allmugens kanal til sentralmakta. Ei undersøking av supplikkmaterialet til Herredagen i Bergen 1631”. Masteroppgave. Trondheim: NTNU.
- JÓN VÍÐAR SIGURÐSSON. 2010. *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island 900–1300*. Oslo: Pax.
- SUPPELLEN, Steinar. 1978. “Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvekster og bruk særleg først på 1700-talet”. *Historisk Tidsskrift* 57: 152–185.
- TELNES, Bergit. 1991. “Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538–1549”. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo.

- ULBRICH, Claudia. 1980. "Bäuerliche Widerstand in Triberg". I Peter Blickle, Peter Bierbrauer, Renate Blickle & Claudia Ulbrich, *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, 146–214. München: Verlag C.H. Beck.
- VEIER-OLSEN, Martin. 2019. "'Tesligeste skall ieg och lyde en stor nød md tische bergmend y winther'. Telemarksopprøret 1540 – et uunngæelig opprør". *Heimen* 65: 75–93.
- WÜRGLER, Andreas. 2001. "Voices from among the 'silent masses': Humble petitions and social conflicts in early modern central Europe". *International Review of Social History* 46: 11–34.
- WÜRTZ SØRENSEN, Jørgen. 1988. "Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder". I Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen og Lars Tvede-Jensen (red.), *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*, 31–46. Ålborg: Bogsmøden.

Magne Njåstad, dr.art., professor ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). E-post: magne.njaastad@ntnu.no
